

דרכי הדרש לרלב"ג

תשובה לתגובתו של הרב כרמיאל כהן, צ'הר יד

בעקבות מאמרו של הרב ד"ר מיכאל אברהם "מעמדן הלוגי של דרכי הדרש" ב'צ'הר' יב, כתבתי הערה קצרה בה ביססתי את העובדה שכל חכמי ישראל, ובכללם הרמב"ם והרלב"ג, ראו את המידות שהתורה נדרשת בהן כמידות **סומכות ויוצרות גם יחד**¹. בגיליון 'צ'הר' יד הגיב הרב כרמיאל כהן על דבריי, וניסה לערער את עיקרי הדברים על-ידי העובדה שיש מקומות בפירושו לתורה שבהם הסביר הרלב"ג את מקורן של הלכות בצורה שונה ממה שמובא במקורות התלמודיים. ומתוך כך הסיק שלדעת הרלב"ג, המידות הן **סומכות** ולא יוצרות. אני שמח שניתנה לי האפשרות להבהיר פעם נוספת את דבריי, והקורא הנבון ייווכח כי דבריי תקפים, ואין בין שיטת הרלב"ג בפירושו לתורה לבין גישתו העקרונית לדרכי הדרש של חז"ל דבר.

א. שיטת הרלב"ג

הרלב"ג, כמו כל שאר חכמי ישראל, האמין בתורה שבכתב עם התורה שבעל-פה, וכחלק ממכלול התורה שבעל-פה - גם בדרכי הדרש המקובלות. לא יעלה על הדעת שאדם מאמין יסבור שהרלב"ג כפר בקיומן של מידות יוצרות מכל וכול. אם טענתם נכונה, מניין לומד הרלב"ג את כל המצוות שאינן מפורשות בתורה? איך יודעים שאסור לאכול בשר בחלב? מניין לומדים את איסור גילוי ערוות הבת²? הרלב"ג עונה על שאלה זו בצורה פשוטה וברורה - מצוות אלו נלמדו מדרכי הדרש! ואלו דבריו בפירושו לספר שמות כג, יט - התועלת החמישים ושלוש (עמ' 236)³:
שלא נבשל גדי בחלב אמו... וכל שכן שיעבור על זאת האזהרה אם אכל בשר בחלב... והנה שתק הכתוב מהאכילה **לפי שהדברים קל וחומר**, כמו ששתק בעריות מבתו להישענו על זכירתו בתו⁴.

אלא שיש לחלק בין דברי הרלב"ג בהקדמתו לפירושו לתורה לבין גישה עקרונית כללית לדרשות חז"ל. בפירושו לתורה כתב בהקדמה שיש מקומות⁵ שיעדיף להביא דרשה מחודשת מפשט הפסוקים על פני דרשת חז"ל, מפני שאלו מצוות מהתורה שחז"ל רק סמכו אותן על דרשתם על מנת להיטיב את הזכירה ולא כמקור לימודי. סוג זה של מצוות הוא הסוג הראשון בין חמשת סוגי המצוות שהרמב"ם מנה בהקדמתו לפירוש המשנה⁶. בהמשך דברינו נראה שיתכן שיש סיבה דידקטית משמעותית שהביאה את הרלב"ג לנקוט בגישה פרשנית זו, אך ברור לחלוטין שלא ניתן לתלות דבר זה ב"השקפתו שהשכל הוא חזות הכול". הדברים שהמשיג כתב: "המידות שהתורה נדרשת בהן אינן הגיוניות בעיניו", ובשל כך הרלב"ג אינו מקבל אותן, קרובים לענ"ד לתליית דברי כפירה ברלב"ג, ונראים

¹ דרכי הדרש לשיטת הרמב"ם והרלב"ג, עמ' 145-149.

² דוגמאות נוספות למצוות הנלמדות ממידות שהתורה נדרשת בהן הן איסור ערל באכילת קודשים (גזרה שווה מפסח, ספר המצוות לרמב"ם, לא תעשה קלה), וטומאת משא (קל וחומר מטומאת אהל, משנה תורה לרמב"ם ה' טומאת מת א, ב).

³ הציטוטים וההפניות לפירוש הרלב"ג לתורה הם מהוצאת "מעליות" תשנ"ג-תשס"ג.

⁴ וחזר על כך בפירושו לפסוק (עמ' 122-123).

דברי הרלב"ג הללו הם העתקה של דברי הרמב"ם בכמה מקומות, עיי' לדוגמה ה' מאכלות אסורות ט, א-ב: "בשר בחלב אסור לבשלו ואסור לאכלו מן התורה... לא שתק הכתוב מלאסור האכילה אלא מפני שאסר הבישול... כמו ששתק מלאסור הבת מאחר שאסר בת הבת", ראה גם ה' טומאת מת א, ב. אם כן הרלב"ג הלך בדרכו של הרמב"ם גם בנושא זה, ובוודאי סמך על כך שהמידות יוצרות מצווה מהתורה.

⁵ כבר בשלב זה ברצוני להדגיש שאלו מקרים בודדים ביחס לאלפי פרטי ההלכות המובאות בפירוש הרלב"ג לתורה שבהם הוא הולך תמיד בשיטת חז"ל. לעיתים נראה שהחריג והיוצא דופן הוא הכלל, אך מי שעוסק בדברי הרלב"ג תדיר יודע שאלו מקרים בודדים בלבד. אנו נדגים את הדברים בפרק הבא.

⁶ עיי' הקדמות הרמב"ם למשנה (מהדורת ר"י שילת, עמ' מ): "החלק הראשון - הפירושים המקובלים ממש, שיש להם הוראה בכתוב, או אפשר להוציאם בהיקש. ואלו אין בהם מחלוקת לעולם". העובדה שיש מצוות ברשימה זו שמצאנו בהן מחלוקת, אינה מעלה או מורידה מתקפותן. יתכן שתעורר שאלה על הרמב"ם, כיצד יתכן שאמר שאלו מצוות שאין עליהן מחלוקת, אך ברור שזה לא הקריטריון למנות מצוה מסוימת באחד מסוגי המצוות. בהקשר זה עלי להפנות בשנית את המשיג ואת הקוראים למאמרי ביסיני קיח (תשנ"ו), "הלכה למשה מסיני בפירוש המשנה לרמב"ם", עמ' רנב-רסא, שם הארכתי להסביר את הסוגים השונים של המצוות, אלו שתוקפן מהתורה מהסוג הראשון והשני, ואלו הנלמדות מפסוקים אך אין תוקפן מהתורה.

כמושפעים בצורה חזקה מאוד מגישות מודרניות רווחות שרק מה שהאדם ("אני") מזדהה אִתּוּ הוא מחויב לעשותו, ואין סמכות או גורם חיצוני שיכול לדרוש מהאדם לפעול בניגוד להבנתו (השכלית) ומצפונו.

ב. תשובה להשגות

המשיג שאל שלוש שאלות על דבריי, ולהלן תשובותיי:

1. הרלב"ג כותב בהקדמתו (עמ' 5):

שהם [חכמי התלמוד] סמכו **אלו הדברים האמיתיים המקובלים להם במצוות התורה** לפסוקים ההם, ולהיותם כדמות רמז ואסמכתא לדברים ההם, לא שיהיה דעתם שיהיה מוצא אלו הדינים מאלו המקומות.

במילים אלו בא הרלב"ג להצדיק את שיטתו שיש מקומות שבהם הוא לא נצמד לדברי חז"ל. ברור לחלוטין כי מה שנכלל ב"דברים האמיתיים המקובלים להם במצוות התורה" - הכוונה לדינים שתוקפם מהתורה. מכיון שהם רמוזים בפסוקי התורה, אלו הדברים שהרמב"ם בהקדמתו למשנה כלל בסוג הראשון. אין כל מקום להשגה שיש מקרים שבהם עשה הרלב"ג שימוש בשיטתו גם במקומות שמצאנו בהם מחלוקת, מפני שיש מקרים רבים מאוד של מצוות שהרמב"ם מונה בסוג הראשון, ואף על פי כן מצאנו שיש בהם מחלוקת. אם כן עניין המחלוקת אינו יכול להיות מדד.

בשולי הדברים אבקש להוסיף שדבריי כלל לא התבססו על דברי הרלב"ג בהקדמה, וכלל לא התיימרתי לדון בשיטת הרלב"ג בפירושו לתורה, כפי שהמשיג ביקש להציג את דבריי. כל מגמתי הייתה לדון במישור המחשבתי כמענה לדברי הרב מיכאל אברהם. בתשובתי זו אוכיח את דבריי במישור הפרשני, כפי שהמשיג ביקש ממני לעשות.

2. את החיבור "שערי צדק" הבאתי רק בשביל להראות כי הרלב"ג עסק בנושא המידות בכתבים נוספים, ולא נכון למדוד אותו רק מחיבור אחד שלו. ידועה לי המחלוקת סביב ייחוס חיבור זה לרלב"ג.⁷ מאמרו של מנקין (בהע' 7) בנושא מחזק את שיטתי שהרלב"ג ראה ב"ג מידות כללי הסק הרמנויטיים שבעזרתם ניתן ללמוד את התורה שבעל-פה מהתורה שבכתב.⁸ אך לא היה לי עניין בחיבור "שערי צדק" עצמו אלא על סוג חיבור זה, שגם אם הוא עצמו אינו לרלב"ג – הרי הספר 'ההקש הישר' הוא בוודאי לרלב"ג (ראה מאמרו של מנקין, הע' 18-19), וגם משם ניתן לראות את חשיבותן של המידות.

3. אינני מבין את האריכות סביב הבקשה להוכיח שיש מקומות שהרלב"ג חולק על הרמב"ם. ודאי שיש מקומות כאלה, כמו שהרמב"ם עצמו חולק על רבותיו (אביו והרי"ף). אך נראה כבלתי אפשרי לומר שהוא חולק על הרמב"ם בכך שיש מידות יוצרות, שהרי הרמב"ם סמך מצוות בספר המצוות שלו על דרשות חז"ל, והרלב"ג הלך בעקבותיו (כפי שהראינו בתחילת המאמר), וכלל לא הזכיר שהוא חולק על הרמב"ם בנושא זה. ולא רק שלא דן בדברים באופן מפורש, הוא מפנה לדברי הרמב"ם ששם הוא כותב בפירוש שיש מידות יוצרות. לא מתקבל על הדעת, לכל מי שמכיר את יחס הרלב"ג לרמב"ם בכל כתביו, שלא היה מזכיר מחלוקת יסודית זו כלל.

בסיכום, כלל הרב כרמיאל כהן את דבריו בשני סעיפים. למעשה שני סעיפים אלו אומרים את אותו הדבר - הרלב"ג הסביר הלכות רק מפשט הפסוקים, ואין כלל מידות יוצרות בפירושו. הדרך לדחיית הדברים היא להביא את המקומות שהרלב"ג הסביר, ובכך יצר דינים במידות שהתורה נדרשת בהן. לא חשבתי במאמרי הראשון שיש צורך בהבאת דוגמאות שכאלו, מפני שכל מי שרגיל בפירוש הרלב"ג ימצא עשרות שכאלו, אך מכיון שנתבקשתי לעשות כך, אביא מעט דוגמאות שמצאתי בעיון ראשוני בפירוש הרלב"ג:

היקש - שמות כא, י התועלת השלישית השורש החמישי (עמ' 149).

אם אינו עניין - שמות יב, מג (עמ' 156).

קל וחומר - שמות יב, מה (עמ' 157-158); שמות כג, א התועלת השלושים וחמש השורש הראשון (עמ' 221-220); שמות כג, ה (עמ' 109) וחזר על עניין זה בתועלת הארבעים השורש השביעי (עמ' 227); שמות כג, יט (עמ' 220).

⁷ חשוב להפנות למאמרו של בצלאל מנקין, "הספר שערי צדק וייחוסו לרלב"ג", 'עלי ספר' יד (תשמ"ז) עמ' 55-58 ששם הופיעה לראשונה, לפי מיעוט ידיעתי, הסברה שספר זה אינו לרלב"ג.

⁸ עוד על ייחוס הספר 'שערי צדק' לרלב"ג ראה את דברי אבירם רביצקי, "על זמנו של ספר 'שערי צדק' המיוחס לרלב"ג", 'תרביץ' סח (תשנ"ט) עמ' 401-410 (וחזר על כך במהדורתו הביקורתית לספר, 'ירושלים תשס"א) שנראה כי ביסס שאכן הספר אינו לרלב"ג.

122-123) וחזר על כך בתועלת החמישים ושלוש (עמ' 236); שמות ל, כא (עמ' 375); ויקרא א, ב (עמ' 3); שמיני י, ו (עמ' 250-251).

הבערה בכלל הייתה - שמות כ, ט בתועלת האחד עשר (עמ' 376).

דבר הלמד מעניינו - שמות כא, יב התועלת הרביעית (עמ' 153).

פרט וכלל - הקדמת הרלב"ג לפירושו לתורה עמ' 6; ויקרא ה, כב (עמ' 73).

אם כן, מצאנו גם בפירושו הרלב"ג לתורה מידות יוצרות - לאור כל הדוגמאות הללו, בנוסף למצוות שנלמדו באופן מפורש מהמידות שהתורה נדרשת בהן (הובאו בתחילת המאמר) - ובכך נסתם הגולל על הטענה שהרלב"ג לא למד דינים ממידות אלו.

ג. הדוגמאות לשיטת הרלב"ג

כאמור לעיל, הרלב"ג נקט בגישה מקורית בבואו לפרש את התורה. יש מקומות שהוא העדיף להביא לימוד מפשט הפסוקים מאשר להביא את דברי חז"ל בעניין. על דבר זה לא ניתן לחלוק, שהרי הרלב"ג כתב באופן מפורש שכך נהג בפירושו. אך הדוגמאות שבחר המשיג להביא להוכחת העניין אינן משכנעות, ונדון על ראשון ראשון:

1. מנורה של שאר מתכות

הרב כרמיאל ביקש להראות כי הרלב"ג לומד את ההיתר לבנות מנורה של שאר מתכות (ולא זהב) מהמילה 'תבניתם', ולא מכלל ופרט כפי שנכתב בגמרא (מנחות כח, ב). אך כל הדיון בגמרא במנחות שם הוא רק ביחס למנורה העשויה מעץ, וכלל לא על מנורה העשויה ממתכת!⁹ את ההיתר לבנות מנורה ממתכת דורשת הגמרא (שם כח, א) **מפשט הפסוקים** כפי שהרלב"ג עושה (אם כי ממילה אחרת שבפסוק).

2. שיעור הלבונה בקרבן המנחה

הרלב"ג לומד את שיעור הלבונה (קומץ) מהמילה 'על' שבפסוק. המקור התנאי (ספרא י, ט) **אינו** לומד זאת באחת המידות שהתורה נדרשת בהן. כיצד ניתן לראות זאת כדוגמא לכך שהרלב"ג העדיף את פשט הפסוק על פני מידות חז"ל?

אף שכבר הסברתי לעיל שהעובדה שיש מחלוקת ביחס להלכה מסוימת אינה מוכיחה שהדין אינו מהתורה, כאן אין זה נכון לטעון שמכך שיש מחלוקת בנושא, הדין אינו מהסוג הראשון של המצוות שהרמב"ם מנה בהקדמה למשנה. במקום זה מדובר על שיעורים, שהם תמיד נספחים לדין עצמו. אם מדובר על שיעור של דין תורה אזי גם השיעור נחשב דין תורה, ואם מדובר על שיעור של דין דרבנן אזי השיעור גם הוא נחשב מדרבנן. בין כך ובין כך מצאנו מחלוקת ביחס לשיעורי דיני תורה ודרבנן. במקרה זה השאלה אף חריפה יותר, שהרי שיעורים הם הלכה למשה מסיני¹⁰, ועל הלכות למשה מסיני כתב הרמב"ם במפורש שלא נפלה בהן מחלוקת לעולם. אלא שמדד המחלוקת איננו יכול להבחין גם במקרה זה בין דיני תורה ודיני דרבנן.

ד. מה הסיבה שהרלב"ג נקט בגישה פרשנית זו?

השאלה שצריכה להישאל היא מה הסיבה שהרלב"ג בחר ללמוד את ההלכות הללו מפשט הפסוקים ולא מהמידות, כפי שחז"ל דרשו? לענ"ד גם בנושא זה הלך הרלב"ג בדרכו של הרמב"ם, שגם לו היתה דרך ייחודית בהבאת דרשות חז"ל. בכל מקום שאנו מוצאים שהרמב"ם הביא טעם שונה ממה שאמרה הגמרא, הוא אינו טעם שהרמב"ם הביא מעצמו אלא על בסיס דברי הגמרא על מנת לענות על קושי שעלול להתעורר מהסבר הגמרא. על כך אני מבקש להפנות את הקורא לעיין בדבריו של מו"ר הרב נחום אליעזר רבינוביץ בספר הזיכרון לרב יצחק נסים, חלק הרמב"ם¹¹. יתכן כי גם הרלב"ג בחר בדרך דומה. בכל מקום השתדל להביא את ההסבר המבואר יותר. לעיתים הסבר זה שונה מדברי חז"ל; אך מי שמכיר את דברי חז"ל מבין טוב יותר מה הסיבה שהם בחרו בלימוד זה.

נדגים את הדבר עם הדוגמה השנייה שהביא הרב כרמיאל בתגובתו – שחרור עבד כנעני תחת עינו: במכילתא דרבי ישמעאל למדנו שגם אם הוציא את עין עבדו צריך לתת לו גט שחרור. דבר זה נלמד מגזרה שווה 'שילוה' מאשה. הרלב"ג כתב שדין זה נלמד מכך שכתוב 'לחפשי ישלחנו' ולא כתוב 'יצא לחפשי', כלומר – יש

⁹ את הערתי זאת אמרתי למשיג, אך לצערי כנראה שלא הובנתי נכון, מפני שבהע' 13 האריך להראות שגם בנושא אחר כללו מתכת בתוך עץ. ומה העניין לכאן? במקרה שלנו הגמרא למדה מנורה של מתכת בצורה מפורשת, ואין כלל סיבה שהרלב"ג יביא את דרשת חז"ל ביחס למנורה מעץ.

¹⁰ על שיעורים כהלכה למשה מסיני ראה מה שכתבתי בבד"ד 12 (תשס"א), "מידות ושיעורי תורה בפירושו המשנה לרמב"ם", עמ' 35-60.

¹¹ המאמר פורסם שנית עם תוספת דוגמאות בספרו 'עיונים במשנתו של הרמב"ם' (מעליות תשנ"ט) עמ' ט-סה.

להדגמת הנושא בפירושו המשניות ראה בנספח למסכת עבודה זרה מהדורה מבוארת (מעליות תשס"ב) עמ' רכט.

צורך לבצע פעולה אקטיבית ואין הוא יוצא בצורה פסיבית. יתכן כי בדבריו אלו רמז לנו הרלב"ג לסיבה שחז"ל עשו גזרה שווה זו. אנו למדים שיש היגיון רב בלימוד בין אשה לעבד, כי גם בעבד יש צורך במעשה. למעשה בהסברנו זה אנו מניחים תשתית להבנת דברי הרלב"ג בפירושו. הפירוש לתורה נכתב בצורה אחידה לקוראים ברמות שונות. הקורא שמעוניין ללמוד את פשט הדברים לומד את הסבר הרלב"ג והדברים מתיישבים וברורים. הקורא המעמיק, או מי שזוכר בכל מקום את דברי חז"ל בעניין, מייד יגלה כי יש שוני בין הסבר הרלב"ג ודברי חז"ל, אך בהתבוננות נוספת ימצא את הסיבה להבדל – נתינת טעם לדברי חז"ל.

סיכום

לסיכום הדברים ניתן לומר כי הרלב"ג הכיר ועשה שימוש בכל כתביו כמו גם בפירושו לתורה במידות יוצרות. דרכו הפרשנית הייחודית ביחס לחלק מהמצוות שהסביר אותן מתוך פשט הפסוקים, אינה באה לחלוק על הסברי חז"ל באותם המקומות, אלא לבאר ולבסס את דברי המדרש והתלמוד העוסקים בעניין זה.